INTERNATIONAL JOURNAL OF ECONOMIC SOCIAL SCIENCE AND MANAGEMENT LAW
Peer Reviewed, Referred & Indexed Journal
E-ISSN: 3070-0558
VOL.7, NO.1(1) (2026)

समाज माध्यमाचा ग्रंथालय सेवांवर परिणाम : एक आढावा

श्रीमती. प्रज्ञा अरविंद भगत

श्री.अरविंद अंबादास भगत

ग्रंथपाल भवभूती महाविद्यालय आमगाव जि.गोंदिया

ग्रंथपाल मनोहरभाई पटेल कला व वाणिज्य महाविद्यालय सालेकसा ,जि.गोंदिया

सारांश

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे माहितीच्या प्रसाराच्या पद्धतीत मोठा बदल झाला आहे. समाज माध्यम हे आधुनिक संवादाचे एक प्रभावी साधन बनले असून विविध क्षेत्रांमध्ये त्याचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जात आहे. शिक्षण आणि माहिती व्यवस्थापन क्षेत्रामध्येही समाज माध्यमचे महत्त्व वाढत आहे. आधुनिक ग्रंथालये आपल्या सेवा अधिक प्रभावीपणे वापरकर्त्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी समाज माध्यमचा वापर करू लागली आहेत. आणि यांसारख्या माध्यमांद्वारे ग्रंथालये विविध सूचना, नवीन पुस्तके, ई-संसाधने आणि कार्यक्रमांची माहिती वापरकर्त्यांना सहजपणे उपलब्ध करून देतात. या संशोधन लेखाचा उद्देश समाज माध्यमचा ग्रंथालय सेवांवर होणारा परिणाम समजून घेणे हा आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की समाज माध्यममुळे ग्रंथालय सेवांची माहिती जलद गतीने प्रसारित होते, वापरकर्त्यांशी संवाद वाढतो आणि ग्रंथालय सेवांची दृश्यमानता अधिक वाढते.

बीजसंज्ञा: समाज माध्यम, ग्रंथालय सेवा, डिजिटल माहिती, संवाद.

१. प्रस्तावना

आजच्या माहितीप्रधान समाजामध्ये माहितीचे महत्त्व अत्यंत वाढले आहे. इंटरनेटच्या विकासामुळे माहिती मिळवण्याची आणि प्रसारित करण्याची पद्धत मोठ्या प्रमाणात बदलली आहे. या बदलामध्ये समाज माध्यमची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. समाज माध्यम हे असे डिजिटल माध्यम आहे ज्याद्वारे लोक माहिती तयार करू शकतात, ती शेअर करू शकतात आणि एकमेकांशी संवाद साधू शकतात.पूर्वी माहिती मिळवण्यासाठी ग्रंथालय हे प्रमुख केंद्र मानले जात असे. विद्यार्थी, शिक्षक आणि संशोधक ग्रंथालयात जाऊन पुस्तके, नियतकालिके आणि संदर्भ साहित्याचा अभ्यास करत असत. परंतु माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे ग्रंथालय सेवांमध्ये मोठे बदल झाले आहेत. आधुनिक ग्रंथालये आता केवळ पुस्तके पुरवणारी संस्था राहिलेली नाहीत, तर ती डिजिटल माहिती केंद्र बनली आहेत. समाज माध्यमातून ग्रंथालये आपल्या सेवांचा प्रसार अधिक प्रभावीपणे करू शकतात. वापरकर्त्यांना नवीन पुस्तके, ई-संसाधने, कार्यक्रम आणि विविध सूचना त्वरित उपलब्ध करून देता येतात. त्यामुळे समाज माध्यमचा वापर आधुनिक ग्रंथालय व्यवस्थापनामध्ये महत्त्वपूर्ण ठरतो.

२. समाज माध्यम : संकल्पना

समाज माध्यम म्हणजे इंटरनेटवर आधारित असे डिजिटल प्लॅटफॉर्म ज्याद्वारे लोक माहिती तयार करतात, शेअर करतात आणि एकमेकांशी संवाद साधतात. समाज माध्यम वापरकर्त्यांना ऑनलाइन समुदायांमध्ये सहभागी होण्याची संधी देते. आज जगभरात समाज माध्यमचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. विविध प्रकारच्या समाज माध्यम

प्लॅटफॉर्मद्वारे लोक आपले विचार, अनुभव आणि माहिती शेअर करतात. समाज माध्यम हे माहिती प्रसारित करण्याचे जलद आणि प्रभावी माध्यम बनले आहे. सध्याच्या काळात जगातील मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या समाज माध्यमचा वापर करते. भारतामध्येही समाज माध्यमचा वापर झपाट्याने वाढत असून लाखो लोक विविध समाज माध्यम प्लॅटफॉर्मचा वापर करत आहेत. समाज माध्यमांचा (Social Media) इतिहास माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासाशी संबंधित आहे. इंटरनेटच्या प्रसारानंतर संवाद साधण्याच्या पद्धतीत मोठे बदल झाले. सुरुवातीच्या काळात लोक एकमेकांशी संवाद साधण्यासाठी ई-मेल, चॅट रूम्स आणि ऑनलाइन फोरमचा वापर करत होते. या माध्यमांमुळे लोकांना दूर अंतरावर असलेल्या व्यक्तींशी सहज संवाद साधणे शक्य झाले. पुढे इंटरनेटच्या वाढत्या वापरामुळे समाज माध्यमांचा विकास अधिक वेगाने होऊ लागला. २००० नंतर समाज माध्यमांच्या विकासामध्ये मोठी प्रगती झाली.

- २००३ मध्ये आणि या वेबसाइट्स सुरू झाल्या. या माध्यमांमुळे लोकांना ऑनलाइन प्रोफाइल तयार करून एकमेकांशी संपर्क साधण्याची सुविधा मिळाली.
- २००४ मध्ये या समाज माध्यमाची सुरुवात झाली आणि अल्पावधीतच ते जगभरात लोकप्रिय झाले. फेसबुकमुळे लोकांना फोटो, व्हिडिओ आणि विविध प्रकारची माहिती शेअर करणे अधिक सोपे झाले.
- २००५ मध्ये या व्हिडिओ शेअरिंग प्लॅटफॉर्मची स्थापना झाली. यामुळे लोकांना व्हिडिओच्या माध्यमातून माहिती, शिक्षण आणि मनोरंजन शेअर करण्याची संधी मिळाली.
- २००६ मध्ये सुरू झाले. ट्विटरच्या माध्यमातून लहान संदेश किंवा अपडेट्स शेअर करण्याची पद्धत लोकप्रिय झाली.

स्मार्टफोन आणि मोबाइल इंटरनेटच्या प्रसारामुळे समाज माध्यमांचा वापर आणखी वाढला. आणि यांसारख्या अॅप्समुळे संवाद अधिक जलद, सुलभ आणि प्रभावी झाला. आज समाज माध्यमे केवळ संवादाचे साधन नसून शिक्षण, व्यवसाय, संशोधन आणि माहिती प्रसारासाठी महत्त्वाचे माध्यम बनले आहे. ग्रंथालये देखील आपल्या सेवांचा प्रसार करण्यासाठी समाज माध्यमांचा प्रभावी वापर करत आहेत.

3. युवकांची समाज माध्यममधील भूमिका

समाज माध्यमच्या प्रसारामध्ये युवकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. युवक हे समाज माध्यमचे सर्वात सक्रिय वापरकर्ते मानले जातात. ते विविध प्रकारची माहिती, व्हिडिओ, फोटो आणि लेख समाज माध्यमद्वारे शेअर करतात.शैक्षणिक क्षेत्रामध्येही युवक समाज माध्यमचा मोठ्या प्रमाणात वापर करतात. अभ्यास सामग्री शेअर करणे, शैक्षणिक चर्चा करणे आणि ऑनलाइन शिक्षण घेणे यासाठी समाज माध्यमचा उपयोग केला जातो.

सध्याच्या डिजिटल युगामध्ये समाज माध्यमांचा वापर जगभरात मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. उपलब्ध अहवालांनुसार भारत हा जगातील सर्वात मोठ्या समाज माध्यम वापरकर्त्यांपैकी एक देश बनला आहे. २०२४ - २०२५ च्या आकडेवारीनुसार भारतात सुमारे ४८-५० कोटी समाज माध्यम वापरकर्ते आहेत. याशिवाय भारतात

जवळपास १०० कोटी इंटरनेट वापरकर्ते असून त्यापैकी सुमारे ६०% पेक्षा जास्त लोक किमान एका समाज माध्यमाचा वापर करतात. भारतामध्ये विविध समाज माध्यम प्लॅटफॉर्म मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात. उदाहरणार्थ, YouTube चे ५० कोटी वापरकर्ते आहेत, Instagram चे ४८० दशलक्ष पेक्षा जास्त वापरकर्ते आहेत, तर Facebook चे ४०० दशलक्ष पेक्षा जास्त वापरकर्ते आहेत. तसेच WhatsApp हे भारतातील सर्वाधिक वापरले जाणारे संदेशवहन माध्यम मानले जाते.

समाज माध्यम वापराच्या दृष्टीने युवकांची संख्या सर्वाधिक आहे. अंदाजानुसार १८ ते २४ वयोगटातील युवक हे सर्वाधिक सक्रिय वापरकर्ते असून ते दररोज सरासरी २ ते ३ तास समाज माध्यमांवर वेळ घालवतात. भारतामध्ये लोक दररोज सरासरी २ तास २० मिनिटे ते ३ तासांपर्यंत समाज माध्यमांचा वापर करतात. तसेच स्मार्टफोनचा प्रसार वाढल्यामुळे समाज माध्यमांचा वापर झपाट्याने वाढत आहे. भारतातील सुमारे ७३% लोकांकडे स्मार्टफोन उपलब्ध आहेत, त्यामुळे समाज माध्यमांचा प्रसार ग्रामीण व शहरी भागात जलद गतीने होत आहे.या आकडेवारीवरून स्पष्ट होते की समाज माध्यमे आज माहिती प्रसार, शिक्षण आणि संवादाचे अत्यंत प्रभावी साधन बनले आहेत.

४ . मागील दशकातील ग्रंथालय सेवांची स्थिती

मागील दशकात ग्रंथालय सेवा मुख्यतः पारंपरिक स्वरूपात होत्या. वाचकांना पुस्तके, नियतकालिके आणि संदर्भ साहित्य वाचनासाठी ग्रंथालयात प्रत्यक्ष उपस्थित राहावे लागत असे. ग्रंथालयातील माहिती शोधण्यासाठी कॅटलॉग किंवा ग्रंथपालांची मदत घ्यावी लागे. मागील दशकात ग्रंथालय सेवांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बदल झाले आहेत. पूर्वी ग्रंथालये मुख्यतः पारंपरिक पद्धतीने चालत होती आणि वाचकांना आवश्यक माहिती मिळवण्यासाठी प्रत्यक्ष ग्रंथालयात जावे लागत असे. पुस्तके, नियतकालिके आणि संदर्भ साहित्य हीच माहितीची मुख्य साधने होती. त्या काळात माहिती शोधण्यासाठी कार्ड कॅटलॉग, नोंदवही आणि ग्रंथपालांची मदत घेणे आवश्यक होते.

पारंपरिक ग्रंथालय सेवांमध्ये पुस्तक वितरण सेवा, संदर्भ सेवा, वाचन कक्ष सुविधा आणि वर्तमान माहिती सेवा यांचा समावेश होता. वाचकांना नवीन पुस्तके किंवा संसाधनांची माहिती मिळवण्यासाठी ग्रंथालयातील सूचना फलक किंवा छापील यादीवर अवलंबून राहावे लागत असे. त्यामुळे माहितीचा प्रसार तुलनेने धीम्या गतीने होत असे.

मात्र माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे मागील दशकात ग्रंथालय सेवांमध्ये हळूहळू डिजिटल बदल घडू लागले. संगणक, इंटरनेट आणि डिजिटल साधनांचा वापर वाढू लागला. ग्रंथालयांनी ऑनलाइन कॅटलॉग, ई-पुस्तके आणि ई-जर्नल्स यांसारख्या सेवा उपलब्ध करून देण्यास सुरुवात केली. काही शैक्षणिक संस्थांनी डिजिटल लायब्ररी सेवा देखील सुरू केल्या. तसेच ग्रंथालय नेटवर्क आणि डिजिटल संसाधनांचा वापर वाढू लागला. उदाहरणार्थ द्वारे चालविण्यात येणारी सेवा महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना ई-जर्नल्स आणि ई-पुस्तकांचा प्रवेश उपलब्ध करून देते. या सुविधेमुळे वाचकांना विविध शैक्षणिक संसाधने ऑनलाइन पद्धतीने मिळू लागली.

मागील दशकात ग्रंथालये पारंपरिक सेवांपासून डिजिटल सेवांकडे वळू लागली. या प्रक्रियेमुळे माहितीचा प्रसार अधिक जलद, सोपा आणि व्यापक झाला. त्यामुळे आधुनिक ग्रंथालय सेवांच्या विकासासाठी डिजिटल तंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन साधनांची भूमिका अधिक महत्त्वाची बनली आहे.

५. आधुनिक ग्रंथालय सेवा

माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे आधुनिक ग्रंथालय सेवांमध्ये मोठा बदल झाला आहे. आज ग्रंथालये डिजिटल संसाधने उपलब्ध करून देत आहेत. ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, ऑनलाइन डेटाबेस आणि डिजिटल लायब्ररी सेवा वापरकर्त्यांना उपलब्ध आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या विकासामुळे आधुनिक ग्रंथालय सेवांमध्ये मोठे परिवर्तन झाले आहे. पूर्वी ग्रंथालये मुख्यतः पुस्तके व नियतकालिके उपलब्ध करून देणारी संस्था म्हणून ओळखली जात होती. परंतु आजच्या डिजिटल युगामध्ये ग्रंथालये केवळ माहिती संग्रहित करणारी संस्था नसून ती आधुनिक माहिती केंद्र म्हणून विकसित झाली आहेत.

आधुनिक ग्रंथालय सेवांमध्ये डिजिटल संसाधनांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. संगणक, इंटरनेट आणि विविध ऑनलाइन डेटाबेस यांच्या माध्यमातून वाचकांना माहिती सहज उपलब्ध करून दिली जाते. ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स, डिजिटल डेटाबेस आणि ऑनलाइन कॅटलॉग या सेवा आधुनिक ग्रंथालयांचा महत्त्वाचा भाग बनल्या आहेत. भारतामध्ये द्वारे चालविण्यात येणारी ही सेवा महाविद्यालयीन विद्यार्थी आणि शिक्षकांना हजारो ई-पुस्तके व ई-जर्नल्स उपलब्ध करून देते.तसेच आधुनिक ग्रंथालये वापरकर्त्यांपर्यंत माहिती जलद गतीने पोहोचवण्यासाठी डिजिटल साधनांचा वापर करतात. नवीन पुस्तके, ग्रंथालय सूचना, विविध कार्यक्रम आणि प्रशिक्षण यांची माहिती देण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मचा वापर वाढत आहे. उदाहरणार्थ , आणि यांसारख्या माध्यमांद्वारे ग्रंथालये वापरकर्त्यांशी संवाद साधतात.

याशिवाय आधुनिक ग्रंथालयांमध्ये वापरकर्ता मार्गदर्शन सेवा, माहिती शोध सेवा, डिजिटल संदर्भ सेवा आणि ऑनलाइन ग्रंथालय कॅटलॉग यांसारख्या सुविधा उपलब्ध आहेत. काही ग्रंथालयांमध्ये ई-लर्निंग सुविधा, डिजिटल रिपॉझिटरी आणि संस्थात्मक संग्रह (Institutional Repository) देखील उपलब्ध करून दिले जात आहेत.

यामुळे आधुनिक ग्रंथालय सेवा अधिक वेगवान, सुलभ आणि वापरकर्त्याभिमुख बनल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे ग्रंथालये आता ज्ञान आणि माहितीचे आधुनिक केंद्र म्हणून विकसित होत आहेत.

६. समाज माध्यमांचा ग्रंथालय सेवांवर परिणाम

ग्रंथालयाच्या विविध सेवांवर समाज माध्यमांचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

१. माहितीचा जलद प्रसार

नवीन पुस्तके, नियतकालिके आणि ई-संसाधनांची माहिती त्वरित देणे शक्य होते.

ग्रंथालयाच्या सूचना आणि कार्यक्रमांची माहिती लवकर पोहोचते.

२. पुस्तक वितरण सेवेत सुधारणा

उपलब्ध नवीन पुस्तकांची माहिती समाज माध्यमांवर शेअर करता येते.

वाचकांना आरक्षण किंवा उपलब्धतेबाबत माहिती मिळते.

३. संदर्भ सेवेला मदत

वापरकर्त्यांच्या प्रश्नांना ऑनलाइन उत्तर देणे सोपे होते.

संदर्भ साहित्याची माहिती लवकर उपलब्ध करून देता येते.

४. वाचन कक्ष वापर वाढतो

वाचन कक्षाची वेळ, नियम आणि सुविधा यांची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली जाते.

विविध वाचन उपक्रमांची जाहिरात करता येते.

५. वर्तमान माहिती सेवा प्रभावी होते

महत्त्वाच्या घडामोडी, नवीन संशोधन किंवा शैक्षणिक माहिती त्वरित शेअर करता येते.

६. निवडक माहिती सेवा (Selective Information Service)

विशिष्ट विषयांवरील माहिती संबंधित वापरकर्त्यांना थेट पाठवता येते.

७. डिजिटल संसाधनांचा प्रचार

ई-पुस्तके, ई-जर्नल्स आणि ऑनलाइन डेटाबेस यांची माहिती समाज माध्यमांद्वारे प्रसारित करता येते.

८ वापरकर्ता मार्गदर्शन सेवा

ग्रंथालय वापरण्याची पद्धत, ई-संसाधनांचा वापर आणि शोध तंत्र याबाबत मार्गदर्शन करता येते.

९. वापरकर्त्यांचा सहभाग वाढतो

वाचकांना अभिप्राय देण्याची आणि चर्चेत सहभागी होण्याची संधी मिळते.

१०. ग्रंथालयाची दृश्यमानता वाढते.

७ . समाज माध्यमच्या वापरातील अडचणी

१. तांत्रिक ज्ञानाची कमतरता

अनेक ग्रंथालय कर्मचारी आणि काही वापरकर्त्यांना आधुनिक डिजिटल साधने व समाज माध्यमांचा प्रभावी वापर करण्यासाठी आवश्यक तांत्रिक कौशल्याची कमतरता असते.

२. इंटरनेट सुविधा मर्यादित असणे

ग्रामीण किंवा काही शैक्षणिक संस्थांमध्ये इंटरनेटची गती कमी असते किंवा सुविधा मर्यादित असते, त्यामुळे समाज माध्यमांचा प्रभावी वापर करणे कठीण होते.

३. माहितीच्या अचूकतेबाबत समस्या

समाज माध्यमांवर कधीकधी अपूर्ण किंवा चुकीची माहिती प्रसारित होण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे वापरकर्त्यांमध्ये गैरसमज निर्माण होऊ शकतो.

४. समाज माध्यम व्यवस्थापनासाठी वेळेची आवश्यकता

ग्रंथालयाच्या समाज माध्यम खात्यांचे नियमित अद्ययावत करणे, माहिती पोस्ट करणे आणि वापरकर्त्यांच्या प्रश्नांना उत्तर देणे यासाठी अतिरिक्त वेळ आणि मनुष्यबळ आवश्यक असते.

५. माहिती सुरक्षा आणि गोपनीयतेची समस्या

समाज माध्यमांचा वापर करताना माहितीची सुरक्षा आणि वापरकर्त्यांच्या गोपनीयतेचे संरक्षण करणे आवश्यक असते.

६.डिजिटल साधनांची मर्यादा

काही ग्रंथालयांमध्ये संगणक, सॉफ्टवेअर किंवा इतर डिजिटल साधनांची कमतरता असल्यामुळे समाज माध्यमांचा वापर मर्यादित राहतो.

८ . निष्कर्ष

या अभ्यासावरून असे दिसून येते की समाज माध्यमांचा ग्रंथालय सेवांवर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानामुळे ग्रंथालये पारंपरिक सेवांपासून डिजिटल सेवांकडे वळली आहेत. समाज माध्यमांच्या मदतीने ग्रंथालये नवीन पुस्तके, ई-संसाधने, कार्यक्रम आणि सूचना वापरकर्त्यांपर्यंत जलद गतीने पोहोचवू शकतात. त्यामुळे वापरकर्त्यांशी संवाद वाढतो आणि ग्रंथालय सेवांची उपयुक्तता अधिक वाढते. काही तांत्रिक आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित अडचणी असल्या तरी समाज माध्यमे ग्रंथालय सेवांच्या प्रसारासाठी प्रभावी साधन ठरतात. त्यामुळे भविष्यात ग्रंथालयांनी समाज माध्यमांचा नियोजनबद्ध आणि प्रभावी वापर करणे आवश्यक आहे.

संदर्भसूची :-

१.पारखी , जी (२०१२). ग्रंथालय विकास दर्शन. पुणे: युनिव्हर्सल पब्लिकेशन.

२. देशमुख, एस. एस. (२०१८). आधुनिक ग्रंथालय सेवा व माहिती तंत्रज्ञान. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

३. कदम, व्ही. बी. (२०१९). डिजिटल ग्रंथालय व माहिती सेवा. मुंबई: हिमालय पब्लिशिंग हाऊस.

४. कहाते, अतुल (२०२०). गुगल कथा माहितीच्या अजस्त्र कारखान्याची. पुणे: मनोविकास प्रकाशन.

५. कहाते अतुल. (२०१४). तंत्रज्ञानाचा ओव्हरलोड. पुणे: मनोविकास प्रकाशन.

६. पवार, एस. बी. (२०१९). आधुनिक ग्रंथालय सेवा व तंत्रज्ञान. औरंगाबाद: साई प्रकाशन.

७. पाटील, डी. आर. (२०२१). डिजिटल युगातील ग्रंथालय सेवा. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.